

TÜRKİYE'DE "SERVAJ" VAR MI İDİ?¹

Prof. ÖMER LÜTFİ BARKAN

I — MESELENİN VAZ EDİLİŞ ŞEKLİ

Osmanlı İmparatorluğunun ictimai nizamında çiftçi sınıfların işgal ettiği mevki meselesi tetkik edilirken, bu sınıfları Batı Avrupa memleketlerinin orta çağında "serf" namı altında tanılan köylü zümreleri ile mukayese etmek ve meseleyi "Türkiye'de servaj var mı idi?" şeklinde vaz ve mütalea etmek âdet omuştur.

Bu hususta şimdiye kadar yapılmış olan mukayese tecrübeleri ise, kanaatımızca, *aynı derecede hatalı olan şu iki zıt neticeye* vasil olmuş bulunmaktadırlar:

1— İslâm hukukuna ait elde mevcut mevzuat, hür insanlarla hakiki köleler arasında mutavassıt bir vaziyette bulunan "Toprak köleleri" tanımamaktadır. Bu suretle, umumiyetle, islâm memleketlerinde ve bu arada Türkiye'de hükümrân olmuş bulunan *islâm hukuku, bu memleketlerde hakiki bir derebeyliğin ve dolayısıyla servaj sisteminin teşekkülüne mâni olmuştur.*

2— İmparatorluk devri Türkiyesinde "Sürü" mânasına gelen Arapça bir kelime ile "*reâyâ*" ismi verilen köylü sınıflarının vaziyetini ortaçağ Batı Avrupa memleketlerindeki serflerinkinden ayrı farz ve kabul etmeğe imkân yoktur. Türkiye'de de sınıf mücadelesi ve bu arada çiftçi sınıfların amansız bir şekilde istismarı kanunu, bilhassa beğler ve ağalar sınıfı ile teb'a arasındaki din farklarının doğurduğu tezatlarla şiddetlenerek, servaj rejiminin karakteristik bütün tâbiyet şekillerini meydana koymuştur. İmparatorluğun vergi sistemi içinde yer almış bulunan "boyunduruk" ve "gerdek" resimleri ile "çift-bozan" veya "levendlik" tazminatlarının ve diğer bazı vergi isimleriyle mükellefiyetlerin mevcudiyeti bu hususta birer delil olarak gösterilebilir.

Bu suretle birbirine tamamiyle zıt iki ayrı neticeye varmış bulunan

¹ 1955 senesi Eylül ayının 4-11. günleri arasında Roma'da toplanmış olan "X. Milletlerarası Tarihî ilimler Kongresi" nde okunmak üzere hazırlanmış olan tebliğin türkçesi.

bu izah ve mukayese tecrübelerinden her ikisinin de, kâfi derecede zengin vesika kaynaklarından faydalanma imkânını bulamamış olmak ve birtakım *peşin hükümlere* dayanmak gibi, müşterek bazı kusurları vardır:

Birinci görüş tarzının tarihî vâkıaları ayrı ayrı vesikalar üzerinde tetkik etmiş olmayı lüzumlu görmiyen *formalist ve dogmatik bir hukuk anlayışıyla* yaptığı izah tarzının tarihî metodla uyuşmasına imkân bulunmadığı âşikârdır.

İkinci izah tarzında da, Osmanlı hâkimiyetini Balkan milletleri için mutlaka koyu bir esaret devri gibi göstermek isteyen *garip bir milliyetçilik gayretinin veya marksist bir tarih görüşünün tesirlerini* bulmak mümkündür. Böyle bir neticeye varmak için birer delil gibi kullanılmakta olan bazı vergi isimlerinin tefsir şekli de, bu sahadaki tarihi tetkiklerin kifayetsizliğinin sebep olduğu bir anlaşmazlık telâkki edilebilir.

Bundan başka, meseleyi vaz ve münakaşa metodu bakımından da, bu izah tecrübelerinden her ikisi de yanlış bir yolda idiler. Onlar, muayyen bazı tâbiyetleri olan bir çiftçi sınıfını, zamanla hiç değişmemiş olan hukuki statüsü ile, imparatorluğun beş-altı yüz senelik hayatında her zaman ve her yerde *var* veya *yok* olarak toptan kabul veya red etmektedirler. Halbuki, hukuki bakımdan hür olan veya olmayan köylülerin bir memlekette *yan yana ve aynı zamanda mevcut* olması mümkün olduğu gibi, hür olmayan köylü kategorilerinin de *her zaman ve her yerde aynı vaziyette kalmayub*, zamanla ve yerine göre, türlü hususiyetler arzemiş olması da mümkündür.

Bu takdirde ise meselenin “Osmanlı İmparatorluğunun bütün köylü sınıfları toptan ve her zaman serf vaziyetinde mi idi, değil mi idi?” şeklinde değil; “serf vaziyetindeki köylü sınıfları Osmanlı İmparatorluğunda mevcut bulunmuş mudur?”, mevcut bulunmuşsa “*nere-lerde ne zaman, ne miktarda ve ne gibi hususiyetlere sahip olarak mevcut bulunmuşlardır ve hangi tesirler altında hüviyetlerini nasıl değiştirip ortadan kaybolmuşlardı?*” tarzında vaz ve münakaşa edilmiş olması lâzımdı.

Mesele bu şekilde vaz edilince ve meydana çıkmış olan zengin arşiv malzemesinden faydalanmak imkânı hasıl olunca; Osmanlı İmparatorluğu köylüleri arasında da tamamen serf vaziyetinde olan birtakım çiftçi zümrelerinin mevcudiyetini isbat etmek mümkündür. Fakat bu hal adı geçen İmparatorluğun umumi nizamı içinde asıl

köylü tipini teşkil etmiş bulunan ve Hıristiyan veya Müslüman tefrik edilmeksizin *reâyâ ismi altında muamele gören köylü kalabalıklarının hukuki statü bakımından serflerden tamamen farklı bir kategori teşkil eden “hür” insanlar* olduğunu kabul etmeğe de mâni olamaz.

II — SERF'LİK HALİNİN KAREKTERİSTİK EHLİYETSİZLİKLERİ VE SERVAJ'IN MENŞEİ MESELESİ

Meseleyi bu tarzda daha yakından kavrayıp tarihî usullere uygun bir şekilde vaz ve münakaşa edebilmek için, ortaçağ Avrupası memleketlerinde serf namı altında tetkik edilmiş bulunan köylünün hukuki statüsünün hususiyetlerini kısaca tarif etmemiz lâzımgelir.

Evvelâ şurasını da derhal kayıd ve işaret etmek lâzım gelir ki, servaj sisteminin en iyi tetkik edilmiş olduğu Avrupa memleketlerinde bile *bu sınıfın hukukî ve içtimâî hakiki durumu ile nasıl teşekkül etmiş olduğu ve ayrı tarih ve coğrafya şartları içinde zamanla arzemiş olduğu hususiyetler..* gibi meseleler henüz lâyikiyle tenvir edilememiştir. Bu sisteme ait vergi ve mükellefiyetlerin isimleriyle, *türlü ıstılahların zamanla ve yerine göre mâna ve muhtevalarını tamamiyle değiştirmiş olmaları*, ortaçağ Avrupasının derebeğlik kadroları içinde çok parçalı ve renkli örf ve âdet bölgeleri halinde dağılmış durumu, zihinleri karıştırmakta ve sistemli tarif ve izahlara imkân vermemektedir¹.

Bu vaziyet karşısında mahalli farklılıklar üzerinde durmayıp umumi ve şematik tariflere başvurmağa ve servaj sisteminin mümkün

¹ Profesör Perrin'in kongre raporlarının 3. cildinde (p. 213-247) neşredilmiş olan “Fransa ve Almanya’da servaj” isimli yazısını okuduktan sonra, Batı Avrupa memleketlerinde *servajın menşei ve karakteristik sıfatları* mevzuunun henüz daha ne kadar karanlık olduğunu bir daha anlamış bulunduk. Bilhassa Marc Bloch’un bu sahada yaptığı sistematik izah tecrübelerinin muvaffakiyetsizliğe uğramasından sonra, bu mevzudaki anlaşmazlıklar büsbütün meydana çıkmış bulunmaktadır. Problemin karışıklığı karşısında bahis mevzuu raporun sahibi M. Perrin de servaj müessesesinin Fransa ve Almanya dışında bütün Avrupa memleketlerine şamil daha geniş bir mukayeseli tarihinin yapılmasında fayda görüyor. Degerli ortaçağ mütehasssının bu mevzuda izhar etmiş olduğu ihtiyatlı düşünce tarzını takdir etmekle beraber, biz daha ileri giderek, bu mevzuda Osmanlı İmparatorluğu gibi hiç beklenmedik bir sahada yapılacak araştırmaların *servaj sisteminin doğuşunun ve aldığı şekillerin anlaşılması için faydalı malûmat temin edebileceğini* göstermeğe çalışacağız. Filhakika, *arşiv kaynaklarımızın zenginliği sayesinde biz, servajın Türkiye’de XV. asırda gözümüzün önünde aslî şekilleriyle nasıl doğup inkişaf ettiğini* tetkik etmek imkânlarına malik bulunuyoruz.

mertebe daha geniş kadrolar içinde mukayeseli bir tarihini meydana koymağa ihtiyaç vardır:

Saf şeklinde ve nazari olarak serfi, ailesi efradı ile birlikte müstakil bir çiftçi olarak çalışmak üzere toprağa yerleştirilmiş bir köle farz ve kabul etmek mümkündür. Filhakika köleleri büyük zirai işletmelerde nezaret altında sürüler halinde çalıştırmak mümkün olduğu gibi; memleketin iktisadi ve içtimai şartları içinde daha müsait ve verimli görülerek çiftlik topraklarını onlara paylaştırmak ve bu suretle kurula-
lacak olan yeni köylerde köleleri müstakil birer küçük çiftçi işletmesi sahibi haline sokmak ta mümkündür.

Bu vaziyette toprağa yerleştirilecek olan eski köleler, efendilerine ait toprakları yine eski sahiplerine ait vasıtalarla ekip biçecekler ve mahsulden mühim bir kısmını efendilerine vermeğe mecbur tutulacaklardır.

Bu sistemde eski köle, iktisadi ve içtimai bakımdan az çok büyük bir hürriyet kazanmış olsa bile, *hukuki bakımdan* onun kölelik sıfatı, evlâtlarına da geçmek suretiyle, nesiller boyunca devam eder. Gerçi sahipleri vaktiyle bir defa toprağa yerleştirmiş oldukları eski kölelerini bir daha ailelerinden ve topraklarından ayırıp satamazlar. Aynı suretle örf ve âdetler ile tâyin edilenden fazla olarak, onların kazandıklarını da tamamiyle ellerinden alamazlar. Fakat onlar, resmen âzad edildikçe, hukuki bakımdan sahiplerinin adamı, bir nevi köle olmakta devam ederler ve bu sebeple, ancak *hür insanlara mahsus olan bazı medenî haklardan faydalanamazlar*:

a) İstedikleriyle evlenmekte serbest değildirlir. Serflerin, serflik halinin mükellefiyetlerine tâbi olarak malikâne dahilinde nesiller boyunca kalabilmeleri için ve malikânenin demirbaş iş-gücü'nün kaybolmasına mâni olmak maksadiyle, başka senyörün serfleriyle veya hür insanlarla evlenmeleri yasak edilmiş yahut senyörün, ekseriya muayyen bir para ve tazminat mukabili satın alınan, hususi bir müsaadesine bağlı tutulmuştur.

b) Serflerin mirası varislerine hür insanlarınki gibi intikal etmez. Sahiplerinin serfin mirasına türlü şekilde müdahale etmek hakkı vardır.

c) Serflerin istedikleri mesleği seçmekte ve yerlerini değiştirmekte, çalışıp çalışmamakta serbest olmamaları lâzımgelir. Zamanın icaplarına uyularak bu gibi kayıtlar kaldırılmış olduğu yerlerde dahi,

başka yerde ve başka işlerde çalışan serflerin sahiplerine bir tazminat ödemeleri ve baş-haracı (chevage) vermek suretiyle onlara tâbi olmakta devam ettiklerini ispat etmeleri icap etmektedir.

d) Serfler efendilerine karşı angarya çalışmalara, muayyen vesilelerle hediyeler takdim etmeğe, ikramlarda bulunmağa, örf ve âdetlerle tâyin edilen hizmetleri yapmağa mecburdurlar.

e) Serfler hakkında takibat yapmak, onları muhakeme etmek ve ceza almak gibi... haklar senyörlerine aittir. Devlet memurları bu gibi maksatlarla malikâne dahiline müdahale edemezler.

f) Serfler ruhban sınıfına ve manastırlara giremezler, mahkemelerde hür bir adama karşı şahadetleri makbul sayılmaz.

İşte serfin hukuki statüsünde *eski kölelik halinin mantıki ve zaruri bir neticesi gibi görülen bu gibi tâbiyyetler* ve iktidarsızlıklardan hepsi veya bikaçı, az-çok kıyafetlerini tebdil etmiş şekillerde de olsa, daima mevcuttur. Sahiplerinin "adamı" olmak vasfını taşımakta devam eden serfin bu tâbiyyet münasebetlerinden kurtulabilmek için resmen âzad edilmesi veya hürriyetini satın alması icabeder.

Toprağa yerleştirilmiş kölelerin veya şarta bağlı olarak âzad edilmiş kul'ların ilk örneklerini vermiş olduğunu farz ve kabul edebileceğimiz bu tip köylülerin (Ortaçağın ilk yarısında vukua gelen iktisadi buhranlar, kıtlıklar ve karışıklıklar esnasında ve umumi emniyetsizlik havası içinde işletme sermayelerini kayb ve kudretli bir şahsın himayesine sığınmak zaruretini hisseden hür köylülerin de katılması ile) miktarlarının zamanla ehemmiyetli derecede arttığı ve hattâ bazı yerlerde serfliğin köylü sınıfları için tabii bir hal şekline girdiği görülmüştür.

Bu suretle bir taraftan iktisadi zaruretlerin tesiriyle toprağa yerleştirilen köleler bazı hürriyetler kazanarak serf vaziyetindeki köylünün ilk ve asli nümunelerini vermiş iken, diğer taraftan hür köylülerin malikâne dahilinde kendilerine temin edilen toprak, sermaye ve himaye mukabili serflik halinin doğurduğu ağır mükellefiyetleri kabule veya kendilerini senyöre bağışlayarak "senyörün adamı" olmağa mecbur kalması, *servaj için yeni kaynaklar* temin etmiştir.

III — OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TOPRAĞA YERLEŞTİRİLMİŞ KÖLELERLE KURULAN KÖYLER VE SERFLİK HALİNİN MEYDANA ÇIKIŞI

Kölelikten türeyen ilk ve asli şekilleriyle serf vaziyetindeki köylüleri, Osmanlı İmparatorluğunda "Ortakçı kul" namı altında bulmakta-

yız. Müstakil çiftçi işletmeleri sahibi halinde *toprağa yerleştirilmiş olan kölelerden serflik halinin bütün tâbiyet şekillerinin nasıl mantıklı bir zaruretle meydana çıkacağını göstermek* bakımından ehemmiyeti büyük ve diğer memleketlerde (menşeleri çok derinlere indiği için karanlık bir mesele teşkil eden) *servaj sisteminin doğmasının sebeplerinden birini* aydınlatacak bir mevzu olarak *Türkiyede XV. asrın aydınlığı içinde gözümüzün önünde teşekkülüne şahit olduğumuz böyle bir çiftçi sınıfının mahiyeti ve ehemmiyeti hakkında* kısaca bazı malûmat vermek yerinde olacaktır:

Türkiye’de XIV. ve XV. asırlarda bazı zengin ve nüfuzlu şahısların, esir pazarlarından satın aldıkları kölelerini, bazan kendi çiftliklerinde müstakil köylü işletmeleri kuracak şekilde yerleştirdikleri ve bu suretle üzerinde *demirbaş*, daimi bir iş kuvveti temin edilerek kıymetlendirilmiş olan topraklarını satarken veya vakfederken *toprakla birlikte kullarını da sattıkları veya vakfettikleri* bilinmekte idi. Aynı şekilde, harp sahalarından ele geçirilen esirlerden hisselerini alan sultanların veya kumandanların bunları aileleri ile beraber *sürerek* kendilerine ait topraklar üzerinde köyler kurdukları da görülüyordu.

Bu gibi kul yerleştirilen merkezlerin (kulluk’ların) ne şekilde kurulup işletildiği hakkında iyi bir misal olarak fethi müteakip Mehmed II. tarafından *İstanbul civarında tesis edilmiş olan 120 kadar köye ait bir tahrir ve muhasebe defterini* daha evvel tetkik etmiş idik ² 1498 (904) tarihli olan bu defterde bu köylerden herbirinin nerelerden sürülüp getirilmiş esirlerle kurulduğu, kulların ve çocuklarıyla karılarının isim ve yaşları, ellerindeki toprak ve tohum miktarı kayd edilmiş bulunuyordu. Aynı defterin başına geçirilmiş olan ve “ortakçı kullar” ın tâbi tutulacağı nizamları bildiren uzun ve tafsilâtli bir kanunnâme de “Kanunlar” isimli kitabımızda neşredilmişti ³. Aynı suretle, XVI. asrın başına ait tahrir defterlerinden Bursa, Biga ve Edirne civarındaki “kulluklar” da mevcut olup “Kesimci kullar”, “Sığır oğlanları” “Koyun kâfirleri” veyahut “Bağbân” lar namı altında kayıtlı bulunan *kölelikten gelme köylülerin tâbi oldukları bazı kayıt ve nizamları* da tesbit etmiş ve yukarıda ismi geçen etüdümüzde neşretmiştik.

Bu tetkikler bize, Osmanlı İmparatorluğunda “reâyâ” ismi veri-

² Osmanlı İmparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. I. sayı 1, 2 ve 3, 1939 İstanbul.

³ Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I: Kanunlar, 1943 İstanbul (s. 86-109).

len ve daima büyük köylü ekseriyetini teşkil eden çiftçi sınıflarından *tamamiyle ayrı* bir hukuki statüye tâbi bulunan, ayrı defterlerde kayıtlı olarak hususi kayıt ve şartlara tâbi tutulan *ortakçı* veya *kesimci kul*ların birçok noktalarda, batı Avrupa memleketlerinin orta çağında “serf” namı altında tanımlanan köylüleriyle mukayese edilebileceğini göstermiştir.:

a) Bahis mevzuu ortakçı kullar, ancak kendi aralarında evlenebilirler, “*hariçten*” *evlenmek yasaktır*. Kendi rızalarıyla kendileri gibi kul olan ve aynı senyöre ait bulunan erkeklerle evlenmek istemiyen kadınlar, kullar arasından seçilecek münasip kimselere *zorla tezviç* ettirilir. Kulların ihtiyacından fazla oldukları için “*hariç*” e verilmelerinde bir mahzur görülmeyen câriyeler için bir “*ağırlık*”⁴ almak ve hususi bir müsaade istihsal etmek lâzımdır. *Bu kul-kadınlardan biriyle evlenerek “kulluk” dahilinde yerleşmek isteyen hür adamların*, kulların tâbi bulunduğu “ortakçılık” şartlarını kabul etmesi ve padişaha ait bir kul kadının hizmetlerinden faydalanma mukabili olarak ayrıca bir de “*bedel-i hizmet-i câriye*” ödemesi icap etmektedir. Doğan çocuklar, analarının hukuki statüsüne tâbi tutulmaktadırlar.

b) *Ortakçı veya kesimci kulların mirası*, hür insanların mirası gibi dinî-medenî kanun hükümlerine göre paylaştırılmamaktadır. Her ne kadar, ölen kulun idare ettiği zirai işletmenin dağılmaması için, bu işletmenin yetişkin erkek evlâda geçmesi ve yetişmekte olan evlâtların korunması için bazı tedbirler alınması bir örf ve âdet kaidesi olarak temin edilmekte ise de bu tedbirlerle hakiki mânasıyla bir miras hakkı temin edilmemektedir.

c) Ortakçı kullar, meslek ve meşguliyetlerini serbest bir şekilde seçmek hürriyetinden mahrumdurlar.

d) Ortakçı veya kesimci kullar, ait oldukları vakıf idaresine veya hususi şahıslara her türlü angarya mesâiye, hizmet ifasına ve çörek, tavuk, yağ ve meyve... gibi hediyeler vermeğe mecbur tutulmaktadır.

⁴ Harice câriye satılması mahiyetinde cereyan eden böyle bir muamele esnasında kocanın ödemeğe mecbur olduğu “*ağırlık*” ile, Osmanlı imparatorluğunda hür köylüler arasında *evlenen kızların babası tarafından* “*resm-i arûs*” veya “*gerdek resmi*” namı altında ödenen ehemmiyetsiz bir parayı birbirine karıştırmamak lâzımdır. Avrupa’da serflerin “*formariage*” namı altında ödedikleri para, daha ziyade bu *ağırlık* parasına benzemektedir. “*Resm-i arûs*” ise ortakçı kullar tarafından da ayrıca ödendiği gibi hür köylüler ve hattâ sipahi kızları için de ödenmektedir.

e) Ortakçı kulların oturdukları köylere vergi toplamak, adli tâkibatta bulunmak ve hapis cezası vermek için devlet memurları girememektedir. Bu hususta yegâne selâhiyet sahibi olanlar, ait oldukları vakfın *mütevelli*'leri ve haslarda da *emin*'lerdir.

f) Azad edilmiş köleler, ortakçı kulların yanında ayrı bir sınıf teşkil etmektedir.

g) Ortaçağda batı Avrupa memleketlerindeki serfler için karakteristik birer mükellefiyet addedilen "chevage" ve "taille", Türkiye'de ortakçı kullara mahsus bir mükellefiyet teşkil etmemektedir.

IV — ORTAKÇI-KULLARIN MEVCUDİYETİNE AİT TETKİKLERDEN ÇIKAN İKİ NETİCE

A. Görülüyor ki, Türkiye'de XV. asırda hâlâ tatbik edilmekte olan bu kul yetiştirme ve toprağa yerleştirilmiş kullarla müstakil çiftçi işletmeleri kurma usullerini tafsilâtlı bir şekilde tesbit eden bu vesikalar, *bize, saf şekillerinde servaj sisteminin gözümüzün önünde nasıl teşekkül ve inkişaf ettiğini göstermek bakımından çok kıymetlidir ve servajın mukayeseli bir tarihi için Osmanlı İmparatorluğu arşivlerinin şimdiye kadar tahmin edilemeyecek olan bir yardımını teşkil edecektir.*

B. Bundan başka, Osmanlı İmparatorluğunda reâyâ denilen köylü sınıflarından tamamıyla farklı olarak, ayrı defterlerde, ayrı usullerle kayıtlı bulunan ve *ayrı kanun ve nizamlara tâbi* tutulan ve resmen âzat edilmedikçe reâyâ arasına karışmamaları için hususi tedbirler alınmış bulunan *ortakçı kulların mevcudiyet ve miktarlarına ait tetkikler*, bize, bu tebliğin başında sorduğumuz bir sorunun daha doğrusu "Osmanlı İmparatorluğunda servaj mevcut mu idi?" ve "Çiftçi sınıflarının hukuki statüsü ne idi?" suallerinin cevaplarını vermek imkânını da temin etmektedir.

Filhakika, diğer çiftçilerden tamamen farklı bir hukuki statü ile ayrı tutulmakta olan *ortakçı kullar, menşe ve tâbi tutuldukları mükellefiyet ve hukuki ehliyetsizlik bakımlarından bu derecede serflere benzeyince*, (kendilerinden bu kadar itina ile ayrı tutulan) *reâyâ* sınıfının serflerle aynı hak ve vazifelere sahip (hukukan ve şahsan hürriyetten mahrum) köylülerden müteşekkil bir *yarı-köle*'ler sınıfı addedilmesine imkân kalmamaktadır.

Bu hakikatler karşısında zikri geçen suallerin cevapları şu olacaktır: *Evet, XVI. asrın ortalarına kadar Türkiye'de henüz serf vaziyetinde köylüler mevcut idi. Fakat köylünün pek büyük bir çoğunluğunu teşkil eden ve (reâyâ) tâbir edilen çiftçi sınıfı serf'lerinkinden farklı bir hukuki statüye sahip ve hukukan hür insanlardan müteşekkil idi.*

Filhakika, XVI. asırdan itibaren ortadan tamamiyle kaybolmağa başlamış olan ortakçı kullar, Osmanlı İmparatorluğunda pek küçük bir *ekalliyet* teşkil etmekte idiler. Meselâ, 1498 tarihinde yukarıda bahsi geçen (İstanbul civarı) *Haslar kazası*'nda hâlâ mevcut ortakçı-kulların yekûnu, 2000 aileden fazla olduğu halde, 1530 tarihli *nüfus ve vergi tahriri defterleri*'nde artık ortakçı-kul olarak kayıtlı bulunmamaktadırlar. Yine aynı tarihte, Rumeli'de Paşa livasında mevcut bulunan 258.185 vergi mükellefi erkek nüfus içinde 6.021 ortakçı-kul mevcut idi (%2). Anadolu eyaletinde vergi veren 550.139 erkek nüfus içinde ise kul vaziyetindeki çiftçilerin yekûnu 3.000 i mütecaviz değildi (% 0,5).

Demek oluyor ki, bu devirlerde Osmanlı İmparatorluğunun *sosyal ve ekonomik iklimi, sosyal bir rejim olarak servaj sisteminin yaratılmasına veya muhafazasına müsait bulunmuyordu.* Bu kadar gecikmiş olarak ve bütün teferruatıyla yeniden ihdas edildiği yerlerde de sür'atla kayb olmağa mahkûm bulunuyordu. Halbuki şarkî Avrupa'da ve bu arada bilhassa Rusya'da yeni tip bir servaj sistemi bu tarihlerden sonra teşekkül ve inkişaf edecektir.

V — MÜHİM BİR NOT

Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğunda "reâyâ" dediğimiz köylü zümrelerinin de *her türlü kayıt ve tahdidden âzâde, tamamen serbest* insanlar olduğunu kabul etmek te doğru değildir. Onların da tâbi tutulduğu türlü mükellefiyetler arasında köylünün bir nevi *toprağa bağlılığı*'ni kayd etmek münasip olacaktır.

Filhakika, defterlerde üzerinde bir miktar toprak yazılı bulunan köylü, çiftini - çubuğunu terk edip başka yerlere, başka işler bulmağa gidemez. Bu takdirde ait olduğu sipahiye veya Has veya vakıf sahibine "çift bozan resmi" veya "levendlik akçesi" namı altında muayyen bir tazminat ödemesi lâzımgelmektedir. Bu tazminat, terk edilen ziraat işlerinin mahsulünden "raiyet sahibi" ne verilmesi lâzımgelen

vergilerin muadilidir. Aksi taktirde, kaçak reâyâ takibedilir ve on sene zarfında bulunduğu yerden kaldırılıp zorla köyüne, toprağı başına nakledilir.

Fakat, dikkat edilecek olursa, bu gibi kayıd ve mükellefiyetler, köylünün hukuki statü bakımından medeni haklarından ve hürriyetlerinden mahrumiyetinin, *şahsî tabiiyetinin* bir neticesi olmaktan ziyade, teşkilâtli bir devletin maliye ve idare sisteminin icabı, herkesi vazifeye bağlamak zaruretinin bir ifadesidir. Bu idari tedbir, onların hukukî statülerinden müstakil olarak bir imparator emirnâmesiyle alınmış farz edilebilir.

Hulâsa olarak diyebiliriz ki, Osmanlı imparatorluğunun yükseliş devrinin sosyal ve iktisadî nizamı içinde, eski bir derebeğlik rejiminin *izlerini* bulmak ve bir müddet sonra (dağılma devrinde) bu rejime *tekrar düşme temayüllerini* görmek mümkündür. Fakat, İmparatorluğun hakiki bir derebeğliğin iktisadî ve içtimai bünye şartları içinde gelişmiş bulunması ve dağılma devrinde tekrar kendi içine kapanıp iktisadî ve siyasî bir boğulma ve parçalanma tehlikesi içinde kalmış olması, bu İmparatorluğun *kemal devresinde arzetmiş olduğu bünye ve teşkilât hususiyetlerini* görmemize mâni olmamalıdır. Bu farkların toprak rejiminde, sipahi timarlarının bünye hususiyetlerinde, demografik hâdiselerin cereyan tarzlarında meydana çıkarılması, servaj sisteminin olduğu kadar derebeğlik rejiminin de mukayeseli bir tarihi için enteresan mevzular teşkil etmektedir.

